
Een laatste wagonnetje of op een zijspoor? Orthodox-gereformeerden en de cultuur

C. Visser

Abstract

Although the Dutch Reformed attitudes to sexuality, the role of woman, and politics, have become more liberal, the nature of their accommodating to mainstream secular culture remains unclear, for the gap with the secular moral majority on many issues is (still) large. Nevertheless, in a super-diverse society the impact of the social context continues to create differences within the Reformed circles.

Regelmatig klinkt tijdens een discussie ‘o, zijn jullie nog niet zover?’ Zeker orthodox-gereformeerden zullen dat regelmatig horen. Het overkwam mij een aantal jaar geleden in een gesprek tussen kerkenraden van twee kerken over een heikel thema in de gereformeerde orthodoxie.

Bij het ‘o, jullie zijn nog niet zover’, hoef je niet je best te doen om meewarigheid in die woorden te proeven. Het kan dan gaan over acceptatie van praktiserende homoseksuelen in de gemeente, over de rol van de vrouw in de samenleving en de kerk, over zondagsinvulling of over welk kerkelijk of maatschappelijk thema dan ook. De bijna expliciete gedachte is dan: zij lopen achter, maar over een tijdje zullen ze wel net zo denken en doen als ik en de andere meer verlichte Nederlanders.

Zo’n opstelling roept vaak irritatie op over de morele superioriteit van de gesprekspartner. Het woordje ‘nog’ geeft hem een vrijbrief om zonder verdere argumenten de ander als achtergebleven te beschouwen. Tegelijkertijd kan de opmerking ‘ze zijn nog niet zover’ ook een ongemakkelijk gevoel geven. Is het inderdaad niet zo dat orthodox-gereformeerden over twintig of dertig jaar gewoon wel ‘zover’ zijn?

1. Waarheen leidt het spoor?

Hoe zit dat feitelijk? Is het zo dat orthodox-gereformeerden ‘een laatste wagonnetje’ vormen in de Nederlandse culturele ontwikkeling, misschien met als allerlaatste wagonnetje salafisten? Rijden ze over hetzelfde culturele spoor, assimileren ze wat betreft hun maatschappelijke overtuigingen en praktijken met een vertraging van enkele decennia? Of, om in de beeldspraak

van dit themanummer te blijven, hebben orthodox-gereformeerden een alternatief spoor ontwikkeld en zo ja convergeert dat spoor dan naar het hoofdnet of wijkt het daar juist van af? Of wat natuurlijk ook nog mogelijk is, ze hebben zichzelf op een zijspoor gezet of daarop laten zetten.

In deze bijdrage wil ik met een sociologische bril naar deze vragen kijken. Helaas is er cijfermatig niet veel bekend over de houding van orthodox-gereformeerden. Onderstaande analyse bestaat uit een combinatie van cijfers en interpretatie van andere bronnen.

Dit artikel begint met de beeldvorming: in hoeverre zien anderen in de samenleving orthodox-gereformeerden als achterblijvers? Vervolgens gaat het over de feiten: hebben orthodox-gereformeerden een andere levenshouding dan anderen en schuift die levenshouding steeds weer op? Daarna gaat het over duiding van die feiten. Tot slot komen we terug bij de hoofdvraag: vormen orthodox-gereformeerden het laatste wagonnetje, staan ze op een zijspoor of is er wat anders aan de hand.

2. Beeldvorming: van zwarte kousen naar kleurrijke exoten

Het is niet eenvoudig om vanuit een analyse van mediaberichten een scherp beeld te vormen hoe men over orthodox-gereformeerden denkt. Op basis van een globale analyse van artikelen uit *de Volkskrant* en *NRC*¹ van de laatste tien jaar, gecombineerd met wat andere bronnen durf ik uit de losse pols drie conclusies te trekken.

In de eerste plaats is er in de samenleving heel weinig kennis over religie en zeker over uithoeken van religies zoals het orthodox-gereformeerddom. Wie kranten leest, tv kijkt of naar de radio luistert, en dan natuurlijk niet naar de expliciet christelijke versies daarvan, weet dat er bij de media weinig kennis is van religie. Zo heeft een protestantse kerk weleens een pastoor en lijken er rooms-katholieke dominees rond te lopen en worden bijvoorbeeld gereformeerd en gereformeerde gemeente op één hoop gegooid. Op zich zijn dat onschuldige foutjes, maar ze geven wel het gebrek aan kennis weer. Ernstiger is het als dit gebrek aan kennis een goede duiding in de weg zit. Denk bijvoorbeeld aan de vaak tenenkrommende analyses waar mensen geen onderscheid weten te maken tussen scheiding kerk-staat en geloof-politiek.

De keerzijde van het gebrek aan kennis over religie is dat de beeldvorming over orthodox-gereformeerden niet per se negatief is. Dat is het tweede punt.

1 Het gaat hier om een inventarisatie van artikelen die gaan over 'orthodoxe' gelovigen.

In het verleden werden termen als ‘zwarte kousen’ en ‘klein rechts’ regelmatig gebezigd. Beide hadden vaak een negatieve bijklank. De laatste jaren komen deze termen nauwelijks meer terug. Er is eerder verwondering over het feit dat er zoveel gelovigen zijn.² Andries Knevel kreeg op Stille Zaterdag in 2009 bijvoorbeeld een hele pagina in *de Volkskrant* om uit leggen waarom het aanmerkelijk is dat Jezus uit de dood is opgestaan.

Wel kleeft er aan de orthodoxere vormen van het protestantisme een imago van saai (maar ook degelijk en betrouwbaar), steil en serieus. Historicus Wim Berkelaar verhaalde onlangs op een congres over zijn ervaringen.

“Het is toch geen steile calvinist? Die vraag is mij ooit eens letterlijk gesteld toen ik gebeld werd door een televisieredactie, die mij de vraag voorlegde wie ik geschikt achtte voor een televisieprogramma over het calvinisme in de Lage Landen. Ik noemde trouwhartig een respectabel hoogleraar en kenner van het Nederlands protestantisme die mij zeer geschikt leek voor dit programma. Er viel even een stilte: men had aan de andere kant van de lijn nog nooit van de beste man gehoord. Toen klonk na een korte stilte de argwanende vraag: ‘Het is toch geen steile calvinist?’ Hoewel ik hen verzekerde dat dit beslist niet het geval was, merkte ik dat het antwoord maar half overtuigde. En jawel: in de daaropvolgende serie liep domineeszoon Freek de Jonge aan het strand, filosoferend over het calvinisme.

Ondanks dit voorbeeld lijkt er in het algemeen iets meer openheid te zijn vanuit de media richting orthodox-gereformeerden. Je kunt ook stellen dat orthodox-gereformeerden meer als exoten worden beschouwd: mensen van wie men weinig begrijpt en daarom met minder wantrouwen benadert. Dat heeft vermoedelijk alles te maken met de generatiewisselingen: een jongere generatie die zonder geloof is opgevoed versus een oudere die min of meer bewust afstand heeft gedaan van het geloof.

Twee aardige en recente voorbeelden waren een groot interview met een jonge vrouw in het *NRC* die tot geloof was gekomen en de necrologie van prof. Blaauw. In beide stukken uit het *NRC* geen enkel vilein zinnetje, maar een weergave van het geloof en de overtuigingen van deze twee mensen.³

-
- 2 Zie bijvoorbeeld het boek van Y. Zonderop, *Ongeloflijk, over de verrassende comeback van religie*, Amsterdam, 2018.
 - 3 A. Krijger, ‘We hadden geaccepteerd dat hij snel dood zou gaan’, *NRC*, 8-6-2018; C. Houtekamer, ‘Gerrit Anne Blaauw verenigde wetenschap en geloof’, 27-4-2018.

3. Feiten

De beeldvorming van seculiere media zegt nog weinig over de realiteit, zeker als een analyse van die beeldvorming uit de losse pols is gegeven. De vraag blijft staan ‘gaan orthodox-gereformeerden de seculiere cultuur achterna wat betreft gedrag en overtuigingen?’ Ik sta wat langer stil bij de ethiek en wat korter bij de politiek.

Ethiek

Een onderwerp dat maatschappelijk en politiek in het oog springt heeft te maken met seksualiteit en rolverdeling tussen man-vrouw, denk aan homoseksualiteit, echtscheiding, rolpatronen en de hele genderdiscussie. A. de Bruijne spreekt zelfs over een cultuurstrijd.⁴ Op het gebied van seksualiteit hebben zich in de samenleving en orthodox-gereformeerde kring grote veranderingen voltrokken. De achtergrond lijkt een combinatie te zijn van de beschikbaarheid van voorbehoedsmiddelen en een andere visie op de rol van de vrouw.⁵

In reformatorische kring vindt 63% van de jongeren het (min of meer) verantwoord om de gezinsgrootte te plannen met behulp van voorbehoedsmiddelen.^{6 7} Uit onderzoek van 35 jaar eerder bleek onder bevindelijk gereformeerden in het algemeen dat percentage niet hoger te zijn dan 12%.^{8 9} Steeds minder orthodox-gereformeerden, dus breder dan reformatorischen, vinden dat het ‘huisvrouw zijn net zoveel voldoening geeft als het hebben van een betaalde baan’. Dat er wat aan het verschuiven is rond rolpatronen, blijkt ook al lang binnen de kerk en de politiek. Binnen de NGK, GKV,

4 A. de Bruijne, Seksualiteit en cultuurstrijd, Een theologisch voorstel tot dialoog, *Religie & Samenleving*, 11 (2016).

5 Zie bijvoorbeeld de bijdragen van E. Hooghiemstra en T. van der Lippe in M. Niphuis-Nell (red.), *Sociale atlas van de vrouw. Deel 4 veranderingen in de primaire levenssfeer*, Den Haag, 1997.

6 Redactie Binnenland RD, De nieuwe refo: een behoudend volkje, *RD*, 5-3-2016.

7 Ter vergelijking: in 2013 gebruikte 15% van de Nederlandse vrouwen die niet zwanger wilden worden of niet onvruchtbaar waren geen anticonceptiemiddelen. CBS, *Gebruik pil daalt, spiraaltje wint terrein*, geraadpleegd 6 juli 2018. Beschikbaar via <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2014/25/gebruik-pil-daalt-spiraaltje-wint-terrein>.

8 C.S.L. Janse, *Bewaar het pand. De spanning tussen assimilatie en persistentie bij de emancipatie van de bevindelijk gereformeerden*, Houten, 1985.

9 Overigens deze twee onderzoeken zijn niet helemaal vergelijkbaar. Het RD-onderzoek heeft een andere leeftijdsgroep en de vragen zijn niet exact hetzelfde. In dit geval is het verschil echter zo groot dat er wel degelijk van een grote verandering kan worden gesproken.

Gereformeerde Bond en CGK wordt de discussie over de vrouw in het ambt volop gevoerd en/of zijn er al vrouwelijke ambtsdragers. Ook rond thema's als echtscheiding en homoseksualiteit schuiven orthodox-gereformeerden op richting wat men vroeger liberalere opvattingen zou noemen.

Echtscheidingspercentages schijnen in orthodox-gereformeerde kring lager te liggen, hoewel er zover ik weet geen harde cijfers zijn. Maar vergeleken met vroeger scheiden ook in die kringen meer mensen en is er vanuit kerken veel minder een taboe op scheiden en hertrouwen na scheiding. Wat betreft homoseksualiteit blijkt uit onderzoek van het *RD* dat 93% van de jongere reformatorischen vindt dat een seksuele relatie tussen twee mensen van hetzelfde geslacht niet goed is. In orthodox-gereformeerde kring breder schuift op dit gebied zeker wat. Zie alleen maar de rapporten van de CGK en NGK of de praktijk in diverse kerkelijke gemeenten van orthodoxe snit rond avondmaal en homoseksualiteit.

Op een aantal andere punten is eveneens een duidelijke verschuiving te zien. Zo kijkt bijna driekwart van de reformatorischen tussen 18 en 40 tv-programma's (al dan niet via internet), wordt ook op zondag veelvuldig gebruikgemaakt van *social media* en bezoekt meer dan een kwart weleens een bioscoop. Volgens godsdienstsocioloog en oud-hoofdredacteur van het *RD* C.S.L. Janse is het meest opvallend de "forse verschuiving rond het bekijken van amusementsprogramma's op televisie. Onder jongvolwassen mensen uit reformatorische kring is sprake van een forse acceptatie van de speelfilm. Voor de Tweede Wereldoorlog schreef men binnen de Gereformeerde Kerken heel negatief over de speelfilm. Nu is die tot in reformatorische kring toe vaak geaccepteerd."¹⁰

Een andere aanwijzing dat orthodox-gereformeerden cultuurvolgers zijn, komt uit het onderzoek van T. van de Lagemaat. Hij concludeert dat individualisme doorwerkt in de Gereformeerde Bond, zeker op het individuele niveau en in mindere mate op het niveau van de kerkelijke gemeenten.¹¹

Politiek

Hoewel de politieke partijen het zelf wellicht zullen ontkennen, zijn er bij de SGP en ChristenUnie grote wissels omgegaan. Bij de SGP zijn dat het vrouwenstandpunt en de visie en praktijk rond godsdienstvrijheid. Bij de

10 J. Visscher, Dr. Janse: forse acceptatie van speelfilm onder nieuwe refo, *RD*, 5-3-2016.

11 T. van de Lagemaat, *De stille evolutie. Individualisering in de Gereformeerde Bond*, Barneveld, 2013.

ChristenUnie gaat het in ieder geval om het accepteren van rooms-katholieken als lid en het niet meer streven naar een publieke erkenning van Gods naam. Dit zijn basale punten. In de politieke praktijk zijn er natuurlijk veel meer veranderingen. Denk aan de ontwikkelingen van beide partijen naar een meer links of minder rechts sociaaleconomisch beleid en meer aandacht voor duurzaamheid. Overigens doen beide partijen vaak verwoede pogingen om dergelijke principiële verschuivingen te vermommen of domweg te ontkennen.¹²

Een duidelijke illustratie van zowel de meer principiële als praktische veranderingen van de partijen is de casus van de rituele slacht. De afgelopen jaren maakten beide partijen zich hard voor het behoud van de rituele slacht, want, werd met grote woorden gesproken, de godsdienstvrijheid staat op het spel. Twee decennia eerder woedde dezelfde discussie in de Tweede Kamer maar de standpunten waren totaal anders. SGP, GPV en RPF waren voor een verbod op ritueel slachten. Nederland was immers een christelijk land, vreemde religies hoorden hier niet hun gebruiken vrijelijk te kunnen uiten.¹³

4. Duidingen en verklaringen

Losse feiten zijn niet alleen interessant, maar ook nuttig om feitenvrije beweringen tegen te gaan. Maar losse feiten geven nog niet het antwoord op de vraag 'gaan orthodox-gereformeerden' de rest van Nederland achterna. Een duiding en het liefst een verklaring is nodig.

Het eerste aandachtspunt bij de duiding is dat er ontegenzeggelijk grote veranderingen zijn in de overtuigingen en het gedrag van orthodox-gereformeerden. Orthodox-gereformeerden schuiven flink op in de loop van de tijd. Tegelijkertijd blijft op veel punten het 'gat' met de gemiddelde Nederlander heel groot. Zo stelt bijvoorbeeld zo'n 60% van de orthodox-gereformeerden dat huisvrouw zijn net zoveel voldoening geeft als een betaalde baan, voor Nederlanders gemiddeld is dat 40%. Ook bij bijvoorbeeld het absoluut verwerpen van euthanasie (33 versus 6%) of homoseksualiteit (28 versus 12%)

12 C. Visser, *Seculiere bokito's en christelijke calimero's, de strijd om het grote gelijk*, Amsterdam, 2016.

13 Zie voor een goede analyse B. Wallet, Ritueel slachten en godsdienstvrijheid in een seculiere samenleving, *Religie&Samenleving* 7 (2012), 166-183.

zijn er grote verschillen.¹⁴ Meer onderzoek is nodig om vast te stellen of orthodox-gereformeerden nu sneller veranderen dan de gemiddelde Nederlander of dat het gat ondanks verandering nog steeds groeit. Als je al kunt spreken van orthodox-gereformeerden als ‘vreemdeling’ dan zijn het in ieder geval geïnfecteerde vreemdelingen.

Een tweede aandachtspunt is het feit dat de sociale context een heel grote impact heeft op gedrag en overtuigingen. Simpel gezegd: orthodox-gereformeerden lijken wat betreft hun maatschappelijke gedrag en overtuigingen meer op hun seculiere buurman dan op een orthodox-gereformeerde in een ander land, breder gezien, zeker op orthodox-protestanten in bijvoorbeeld Afrika of Latijns-Amerika. N.B.: het gaat hier dus niet om geloofsinhouden (belijdenissen) of geloofspraktijken (bidden, bijbellezen, kerkgang), maar om maatschappelijke overtuigingen en acties.

Deze conclusie plaatst ook de discussie of de orthodox-gereformeerden nu cultuurvolgers zijn of niet in een iets ander licht. Bijna iedereen waar ter wereld wordt beïnvloed door de omliggende cultuur, ieder mens is ook product van zijn of haar omgeving. Het feit dat bijna alle christenen in Kenia tegen homoseksualiteit zijn, heeft vermoedelijk meer te maken met hun cultuur dan met hun geloofsovertuiging. Theologie lijkt daarbij vaak ook eerder volgend en legitimerend voor veranderende standpunten te zijn, dan dat theologie zelf tot verandering leidt.¹⁵ Theologisch gezien werpt dit de interessante vraag op of dit meebewegen met de culturele context nu een goede vrucht is van contextualisatie of dat het een rottende vrucht is omdat het in het mandje ligt met slechte vruchten van een seculiere samenleving.¹⁶ Wellicht is de aandacht voor vragen of christenen zich wel of niet genoeg onderscheiden van de cultuur te veel ingegeven door een verlangen naar of

14 Inglehart e.a. (red.) 2014, *World Values Survey: Round Six - Country-Pooled Datafile Version*, geraadpleegd 2 juli 2018. Beschikbaar via <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV6.jsp>. Deze data vormen slecht een indicatie. Er is geen aparte categorie ‘orthodox-gereformeerden’ opgenomen. Het gaat hier om cijfers van mensen die minimaal eens per week een religieuze viering bezoeken. 75% van deze groep kan tot de orthodox-gereformeerden worden gerekend, 14% moslim, 9% rooms-katholiek en 2% joods. De totale subgroep is 200 personen groot op een totale onderzoekspopulatie van ruim 1800 personen. Opvallend is overigens het grote verschil in ethiek tussen mensen die één- of tweemaal per week een religieuze viering bijwonen.

15 Zie bijvoorbeeld C. Visser, *In de gunst bij het hele volk. Evangelicalen, religie en de civil society*, Amsterdam, 2013.

16 Vergelijk A.F. Walls, *The Missionary Movement in Christian History*, Maryknoll, 1996.

idee van een absolute vorm van geloof die losstaat van tijd en plaats. Walls: “The impossibility of separating an individual from his social relationships and thus from his society leads to one unvarying feature in Christian history: the desire to “indigenize,” to live as a Christian and yet as a member of one’s own society.”¹⁷

Dit betekent ook dat de lokale context van invloed is. Om te vloeken in de kerk van sociologie heb ik eerder een soort profetie gedaan. Vermoedelijk gaan randstadrefo’s wat betreft maatschappelijke en ethische keuzen meer op evangelische randstandbewoners lijken dan op hun soortgenoten op de biblebelt. Dat heeft te maken met de omgeving en welk type mensen die omgeving aantrekt.¹⁸ Een seculiere omgeving stimuleert radicalere keuzen op hoofdpunten. Het belang van het zangtempo neemt bijvoorbeeld in belang af naarmate een groter aantal mensen in je omgeving sowieso niet gelooft in een god. Mensen die een vanuit godsdienstig opzicht ‘veiliger’ omgeving voor zichzelf en/of hun kinderen willen, zullen wegtrekken uit seculiere (stedelijke) omgevingen en trekken naar Barneveld, Bunschoten of Barendrecht.

Een derde en laatste aandachtspunt rond duiding en verklaring is dat het in sociologie vaak gaat om de grote getallen en de gemiddelden. Daarmee kun je dus heel veel zeggen over trends in grote groepen, maar is het lastiger de diversiteit in die groepen te benoemen. Dat laatste is wel belangrijk en wordt belangrijker. In de sociologie is er de laatste jaren veel aandacht voor superdiversiteit. Veel (niet alle) samenlevingen kennen niet een heel duidelijke (morele) meerderheid meer. En dat niet alleen, ook binnen de minderheden zelf is er een waaier aan opvattingen. Die interne diversiteit geldt voor bijvoorbeeld Turken en Marokkanen, maar vermoedelijk ook steeds meer voor orthodox-gereformeerden. Wat de zaak gecompliceerd maakt, is dat er natuurlijk nogal een verschil is of je in Amsterdam, Alblasterdam, Urk, Venlo of Zeist woont.

In een superdiverse samenleving is de vraag naar aanpassing heel anders. Dan is de vraag aan wie of welke groep je je aanpast. Het beeld van een laatste wagonnetje vertroebelt dan het beeld, een betere metafoor zou dan zijn van een platform met botsautootjes, waar allerlei levensbeschouwingen wat heen en weer gaan, af en toe botsen en af en toe achter elkaar aan rijden. Patronen zijn dan lastiger te ontdekken.

17 Ibidem, 7.

18 C. Visser, Randstadrefo’s en Barneveldse baptisten. Samenlevingsvisie scheidt orthodox protestanten, *Wapenveld* 64 (2014), 25-29.

Hoewel er in delen van Nederland zeker sprake is van superdiversiteit, is er ook sprake van een ‘seculiere *moral majority* een seculiere morele meerderheid’. Dat betekent niet alleen dat het aandeel agnosten en atheïsten in de samenleving groter is dan het aantal ietsisten en theïsten (58 versus 42%).¹⁹ Het houdt ook in dat het een groep is die veel stem en gezicht krijgt in de media en politiek.²⁰

5. Conclusie

Of orthodox-gereformeerden echt cultuurvolgers zijn, vraag ik me af. Op veel punten blijft er een grote kloof in overtuigingen en praktijken. Orthodox-gereformeerden vormen dus niet een laatste wagonnetje van een voortdurende cultuurtrein. Wel is duidelijk dat de cultuur impact heeft op denkbeelden van orthodox-gereformeerden. In die zin lijken orthodox-gereformeerden, net als veel andere groeperingen overigens, op een zijspoor te staan. Een spoor dat wel parallel loopt aan het hoofdspoor.

Een waardering van deze ontwikkelingen zal voor iedereen weer anders zijn. Zelf trek ik in ieder geval een les en kwam er een vraag bij me op. De les: wees voorzichtig met grote woorden als de ‘Bijbel zegt’ over politieke, maatschappelijke en ethische kwesties. Vaak veranderen meningen en meningen zijn deels contextbepaald. Juist in een seculiere omgeving worden de echte fronten denk ik duidelijker zichtbaar en leren mensen gewoonten, tradities en christelijke principes beter van elkaar te scheiden. Niet voor niets zijn veel pioniersplekken te vinden in de grotere, vaak seculiere steden.

De centrale vraag van dit artikel heeft te maken met het cultuurvolgend zijn. De associatie bij orthodoxe gelovigen, of dat nu een *Volkskrant*-journalist of de redactie van dit tijdschrift is, is ‘achtergebleven’. Zijn of kunnen orthodox-gereformeerden geen cultuurmakers zijn? De Nederlandse geschiedenis heeft geleerd dat ze wel subcultuurmakers zijn. Een minizuil werd opgericht: niet primair met het idee om de cultuur te beïnvloeden, maar vooral om te beschermen en te verdedigen. In de sport werkt het zo dat wie alleen verdedigt, nooit kan winnen. Zou dat ook voor orthodox-gereformeerden gelden?

C. Visser is directeur van ForumC, forum voor geloof, wetenschap en samenleving; gastdocent sociologie aan de Theologische Universiteit Apeldoorn.

19 T. Bernts en J. Berghuis, *God in Nederland 1966-2015*, Utrecht, 2016.

20 Vgl. J.W. Duyvendak en M. Hurenkamp, Het verlichten van de gemeenschappen, *Socialisme en Democratie* 62 (2005), 42-44.